

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOSOFICKÁ FAKULTA

Katedra sociologie

Bakalářská práce

Martin Karnet

20 let výzkumu sociální stratifikace v ČR

20 years of research in social stratification
in the Czech Republic

Praha 2011

vedoucí práce: Mgr. Petr Lupač

Chtěl bych na tomto místě poděkovat Mgr. Petru Lupačovi za příkladné vedení práce a za jeho trpělivý přístup. Poděkování patří také všem mým blízkým, kteří mě během vzniku této práce podporovali.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 15. 8. 2011

podpis:

Abstrakt:

Bakalářská práce se snaží shrnout nejvýznamnější osobnosti, které se v historii českých zemí věnovaly tématu sociální stratifikace. V první kapitole práce je pojem sociální stratifikace vymezen a zároveň jsou definovány další základní termíny, které se s rozvrstvením společnosti pojí. Podstatná část práce je věnována z hlediska sociální struktury období vlády komunistického režimu v Československu, kde je vyzdvižena postava Pavla Machonina a jeho velkého sociologického výzkumu. Největší část práce se zabývá dobou po Sametové revoluci, ve které jsou naznačeny hlavní změny ve struktuře české společnosti po roce 1989. Je zde také věnován prostor důležitým autorům, kteří zkoumají rozvrstvení české společnosti v posledních dvaceti letech.

This bachelor thesis summarizes the most important personalities who devoted to the topic social stratification in the history of the Czech Republic. In the first chapter, the term social stratification is explained and other important terms are defined. The second part of the work analyses social structure and stratification researches in the period of the dominance of the communistic regime in the Czechoslovakia. This period is mainly connected with Pavel Machonin who executed an important sociological research in 1967. The most extensive part of this thesis is devoted to the period after the Velvet Revolution in the Czech Republic. In this chapter, main changes in the structure of Czech society are described and crucial personalities connected with the social stratification in the Czech Republic after 1989 are introduced.

Klíčová slova:

sociální stratifikace, Česká republika, Pavel Machonin, česká společnost, výzkum

social stratification, Czech Republic, Pavel Machonin, Czech society, research

Obsah

Úvod.....	6
<i>1 Sociální stratifikace – vymezení pojmu a definice základních termínů.....</i>	<i>8</i>
1.1 Sociální stratifikace	8
1.2 Definice základních pojmů	10
<i>2 Sociální stratifikace a výzkumy v Československu do roku 1989:.....</i>	<i>13</i>
2.1 Před vznikem ČSR.....	13
2.2 Období První republiky	18
2.3 Vláda komunistického režimu 1948 – 1989.....	20
2.3.1 Historické pozadí	20
2.3.2 Důležité historické mezníky vývoje sociální stratifikace	20
2.3.3 Výzkumy sociální stratifikace během komunistické vlády	22
2.3.4 Pavel Machonin a jeho výzkum	23
<i>3 České stratifikační výzkumy po roce 1989.....</i>	<i>28</i>
3.1 Vnímání Sametové revoluce	28
3.2 Srovnání jednotlivých sociálních struktur	29
3.3 Reflexe sociální stratifikace do roku 2000.....	30
3.4 Reflexe sociální stratifikace po roce 2000.....	38
Závěr.....	43
Zdroje	45

Úvod

V bakalářské práci se budu zabývat problematikou sociální stratifikace. Práci jsem nazval 20 let stratifikačních výzkumů v ČR a chci se v ní věnovat několika základním problémům a položit si několik základních otázek, které se daného tématu týkají.

Cílem práce je především podat pokud možno co nejkomplexnější pohled na sociologickou reflexi problematiky sociální stratifikace v české historii. Danému tématu se v naší zemi po Sametové revoluci věnuje poměrně úzký okruh autorů. Většina z nich se v publikacích nebo statích v odborných časopisech vyjadřuje k určitému úzkému konkrétnímu tématu. Pouze Jadwiga Šanderová a Tomáš Katrňák se v jedné ze svých knih zabývají sociální stratifikací jako celkem, v těchto dílech jsou však definovány základní stratifikační pojmy a teorie a knihy mohou spíše posloužit jako učebnice. Z dalších autorů, kteří se po roce 1989 věnují sociální stratifikaci, mohu zmínit například Milana Tučka, Petra Matějů nebo Jana Kellera. Tištěných publikací se na dané téma v posledních dvaceti letech v Česku příliš nevydalo, převažují odborné články nebo statě ve společenskovedních časopisech. Mým úkolem by mělo být zmapovat dění v sociální stratifikaci v Česku před rokem 1989, ale převážně se chci zabývat děním po Sametové revoluci. Chtěl bych se také věnovat nejvýznamnějším stratifikačním výzkumům. Zároveň se zaměřím na vývoj a možné trendy, kterými se česká společnost ubírá. Originalita této práce by měla být zaručena faktem, že z takto globálního pohledu se problematice sociální stratifikace po Sametové revoluci v České republice zatím nikdo nezabýval.

V první části práce se chci věnovat kontextu historie sociální stratifikace v českých zemích. Rád bych se zabýval okolnostmi původu sociální stratifikace a její následné reflexe. V této části se chci také věnovat historicky prvním českým výzkumům, které zkoumaly sociální aspekty života člověka. V rámci těchto prvních šetření mě bude především zajímat, na jaké složky lidského života se tehdy výzkumy zaměřovaly, co všechno chtěly o lidech zjistit a k jakým výsledkům tato první šetření dospěla.

Po geografické stránce se chci soustředit téměř výhradně na oblast dnešní České republiky. Stratifikačním výzkumům na území naší vlasti by měla být věnována podstatná část práce. V rámci tohoto tématu bude nutné rozdělit zkoumání do třech historických období. V první fázi se chci zaměřit na dataci a podmínky vzniku stratifikace na našem

území a následně stručně popsat první období ukončené únorovým převratem v roce 1948. Této době však rozhodně nechci a ani nemohu věnovat velkou pozornost. Hlavním důvodem je nedostatek kvalitních zdrojů, které by danou problematiku ve zmíněné době popisovaly.

Podstatná část práce bude věnována období komunistického režimu, tedy 1948 – 1989. Téma sociální stratifikace bylo za minulého režimu v naší zemi stejně tak jako celá sociologie a společenské vědy hodně opomíjeno. Především z tohoto důvodu je velmi těžké a zavádějící soustředit se právě na tuto dobu. Přesto bych se ale chtěl pokusit základní otázky okolo tématu sociální stratifikace z této doby zodpovědět. Období minulého režimu je v Česku v souvislosti se sociální stratifikací spojeno především s velkým výzkumem z roku 1967, jehož autorem byl Pavel Machonin. V této části bych se také chtěl zaměřit na podmínky, za jakých bylo umožněno sociologům během minulého režimu působit. V neposlední řadě si položím otázku, jak bylo tehdy náročné vytvořit sociologický výzkum ve srovnání s dnešní dobou. Zajímaly by mě detaily okolo Machoninova výzkumu stejně tak jako působení ostatních sociologů.

Převážná část práce by měla být zaměřena na dobu po Sametové revoluci. Po roce 1989 se obecně v bývalých komunistických zemích velmi změnilo postavení, vnímání a chápání společenských věd a tato změna se samozřejmě dotkla i sociologie. Výzkumy v rámci tématu sociální stratifikace zažily v tomto období obrovský rozmach a jejich počet se oproti předchozí době zmnohonásobil. Zaměřím se na výzkumy, které byly v Česku prováděny v devadesátých letech a následně po přelomu tisíciletí. Předpokládanou součástí tohoto úseku bude především analýza publikací, které se po Sametové revoluci vybranému tématu věnovaly. Na závěr bych rád představil trendy, kterými se česká společnost po roce 1989 ubírá.

1 Sociální stratifikace – vymezení pojmu a definice základních termínů

1.1. Sociální stratifikace

Každou společnost můžeme charakterizovat určitými znaky. Sociální stratifikace určitě mezi takové charakteristické znaky patří. Tento pojem se dá vysvětlit různými způsoby. Například můžeme stratifikaci vztáhnout k existenci různých hledisek, ve kterých můžeme mezi jednotlivými členy společnosti vyzorovat určité rozdíly. Mezi taková hlediska patří například životní úděl, materiální stránka lidského života nebo podíl na moci. Již od starověku se mnoho myslitelů zabývalo otázkou, proč k takovému rozvrstvení společnosti vůbec dochází. Postupem času se velmi lišily názory na to, zda je rozvrstvení v každé společnosti jevem nutným a nezbytným. Stejně tak se různily myšlenky ohledně příčin sociální stratifikace.

Sociální stratifikace nám tedy v praxi popisuje, že společnost není tvořena celkem, který by byl sociálně jednotný a byl složen z naprosto stejných prvků. Společnost je rozdělena do několika nerovných skupin, které mají rozdílný podíl na cenných a nedostatkových statcích. Stratifikace působí v jistém ohledu také jako indikátor, protože nám ukazuje, co je v dané chvíli v konkrétní společnosti považováno za nedostatkové.

Pojem stratifikace pochází z latinského slova *stratum*, které v překladu znamená vrstva. Původně tento pojem využívali geologové, do sociologické terminologie byl převzat až později. Pojmy společnost a sociální stratifikace byly v průběhu historie mnohokrát různě definovány. Společnost může být vysvětlena jako „*hierarchie určitých segmentů společnosti, kde na vrcholu nalézáme privilegované, tj. mocné a bohaté, kteří bývají zpravidla váženi a ctěni, a u dna ty nejchudší, kteří žijí na okraji společnosti, tj. deprivilegované.*“ (Šanderová 2000, s. 9). Již v samotné definici společnosti je v určité podobě sociální stratifikace skryta, protože se zde mluví o kontrastu bohatých a chudých uvnitř společnosti.

Sociální stratifikaci můžeme též nahradit pojmem sociální vrstvení. Popisuje se tak strukturovaná nerovnost mezi různými skupinami lidí. „*Max Weber rozlišoval mezi*

společnostmi stratifikovanými podle statusu (založeném na askriptivních charakteristikách a méně propustné – otrokářství, kasty, stavy) a společnostmi stratifikovanými podle třídy (propustnější), přičemž tyto systémy mohou často existovat vedle sebe (např. kdysi třídy a otrokářství v USA).“ (Jandourek 2001, heslo stratifikace sociální). Jak je již v této citaci naznačeno, nejčastěji rozlišujeme čtyři základní typy stratifikačních systémů. Prvním typem je otrokářský systém, v němž můžeme nalézt svobodné i nevolníky. V kastovním systému jsou lidé rozřazeni do kast, které jsou neprostupné. To v praxi znamená, že člověk se v jedné kastě narodí a není pro něj během jeho života možné přejít do kasty jiné. Třetím typem je systém stavovský, ve kterém jsou lidé rozděleni do stavů, u nichž je prostupnost větší než u kast. Stavovský systém je spojený především s tradiční společností, ve které znázorňuje nerovnosti mezi lidmi. Posledním typem stratifikačního systému je třídní systém, v němž jsou lidé rozděleni do tříd. S tímto typem se nejčastěji setkáváme v moderních společnostech. Podle Karla Marxe jsou lidé klasifikováni do tříd na základě vlastnictví výrobních prostředků. Tato teorie se nazývá silná třídní teorie (třídní přístup). Druhou teorií je slabá třídní teorie (stratifikační přístup), kterou představil Max Weber. Lidé jsou podle Weberovy teorie klasifikováni do tříd na základě postavení na trhu práce.

Existují dvě různá pojetí sociální stratifikace. Prvním pojetím je teorie konfliktu, která vidí v sociální stratifikaci převážně soupeřící jedince, kterým jde především o jejich vlastní prospěch. Obsazování významných pozic v jednotlivých skupinách je na základě tohoto pojetí také výsledkem určitého druhu konfliktu. Na opačném pólu stojí teorie konsensuální, podle které sociální stratifikace motivuje jedince k lepším výkonům. Pro každého člověka je velmi obtížné obsadit vysokou pozici, protože je po něm vyžadována náročná příprava. *„Nerovnost odměn tuto náročnost kompenzuje a zaručuje, že nejdůležitější pozice budou obsazovány nejvhodnějšími kandidáty. (Keller 2008, s. 192).* Konsensuální pojetí sociální stratifikace zastávají především strukturální funkcionalisté¹.

¹ Strukturální funkcionalismus je sociologický směr, který vznikl ve 20. letech 20. století. Směr definuje sociální realitu jako množinu jednotlivých prvků, které ve společnosti plní dílčí funkce. Za nejvýznamnější představitele tohoto směru jsou považováni Talcott Parsons a Robert King Merton.

1.2. Definice základních pojmů

Po vymezení pojmu sociální stratifikace je třeba definovat několik základních termínů, které se sociální stratifikaci úzce souvisí a jsou s ní v rámci sociologie v konkrétním vztahu.

Sociální struktura označuje síť vztahů ve společnosti, která propojuje její členy. Sociální struktura pomáhá vytvářet identitu společnosti a odlišit konkrétní společnost od jiné podobné společnosti. Zároveň můžeme díky ní zjistit, co je ve zkoumané společnosti relativně trvalé. Jedním z hlavních témat sociální stratifikace je, zda má na sociální strukturu vliv téměř každodenní obměna členů v různých skupinách a spolcích. Existují ještě spousta dalších procesů, které na sociální strukturu působí a ovlivňují ji. Jednodušeji řečeno, pro sociology je velkou otázkou, zda sociální struktura zůstává stále stejná nebo se může měnit.

Sociální strukturu lze zkoumat z několika základních hledisek. Sociologie v tomto případě spolupracuje například s demografií. S její pomocí analyzujeme sociální strukturu podle pohlaví nebo stáří. Pro zkoumání příjmových nerovností a životní úrovně obyvatelstva je zase důležitá spolupráce sociologie s ekonomii. Sociální struktura nám pomáhá na základě zmíněných charakteristik zařadit jedince do příslušné pozice ve společnosti.

Sociální status označuje pozici, kterou jedinec zaujímá v sociálním systému. Tato pozice vyjadřuje určitou hodnotu vzhledem k ostatním pozicím. Ve stejném smyslu, v jakém hovoříme o daném postavení jedince, můžeme také mluvit o postavení celé rodiny nebo etnické skupiny.

Sociální status můžeme rozlišovat podle různých hledisek. Patrně nejznámější je rozdělení na sociální status připsaný (askripce), který jedinec nemůže vlastním jednáním ovlivnit. Do této kategorie patří například biologické předpoklady, rasa, pohlaví nebo věk. Na opačném pólu stojí status získaný, který člověk může vlastním jednáním ovlivnit. Tento typ statusu záleží především na lidských schopnostech a dovednostech. Do této kategorie je možné zařadit například vzdělání, profesi nebo podíl na moci. Dále můžeme rozlišovat sociální status aktuální a sociální status latentní. Aktuální status spojujeme s chováním, které je právě vykonáváno, kdežto u latentního statusu nemůžeme nalézt souvislost mezi aktuálně vykonávanou činností a statutem. (například u čišníka, který nás obsluhuje,

nebudeme v dané situaci řešit jeho politický status). Sociální status lze také rozdělit na objektivní, který ukazuje, jak je daný člověk hodnocen ostatními lidmi, a subjektivní, který popisuje, jak člověk hodnotí sám sebe.

Sociální status vymezuje určitý druh chování, který budou ostatní členové společnosti od konkrétního jedince v daném postavení očekávat. S konkrétním typem chování přináší sociální status i určitá práva a povinnosti ve vztazích k ostatním lidem. Nejvyšší sociální status může ve všech společnostech vlastnit jen omezený počet lidí. Vysoký sociální status tak lze považovat za nedostatkový statek. Různé sociální statusy s sebou přináší specifický životní styl.

Sociální role je pojem, který s oběma předešlými termíny velmi úzce souvisí. V jedné definici je dokonce sociální struktura vysvětlována jako souhrn statusů a s nimi spojených rolí. Status vymezuje určitou pozici, kterou jedinec zaujímá v sociálním žebříčku, kdežto role formuluje konkrétní vztah, který vymezuje tato pozice vůči ostatním pozicím. Sociální roli je tedy možné popsat jako souhrn očekávaných chování člověka, které lze předpokládat na základě jeho postavení ve společnosti. Je odrazem toho, co se od jedince v daném postavení očekává. Chování, které od nás společnost v souvislosti s určitým sociálním statusem čeká, je sice pod kontrolou, ale tato kontrola je ve většině případů pouze neformální.

Může nastat situace, při které se jednotlivé role dostanou do konfliktu. To v praxi znamená, že jednotlivec není z různých důvodů schopen se naplno věnovat více rolím a chovat se v rámci nich tak, jak to od něj společnost očekává. Typickým příkladem je konflikt rolí zaměstnance a otce rodiny. Některé role jsou jedinci pro život pevně přiděleny, jiné si může svobodnou volbou vybrat. Existují takové role, u kterých má člověk možnost pozměnit jejich pojetí nebo si je pro svůj život vhodněji upravit.

Sociální mobilita označuje přesun mezi společenskými vrstvami. Do jiné společenské vrstvy může přecházet jedinec nebo celá skupina. Nejznámější je rozdělení na sociální mobilitu vertikální a horizontální. V rámci vertikální mobility můžeme dále vyčlenit mobilitu vzestupnou, která popisuje přesun do vyšších společenských vrstev, nebo naopak sestupnou, která znamená přesun do nižších vrstev. Vertikální sociální mobilita tedy znamená jistý posun směrem nahoru nebo dolů ve společenském žebříčku. Horizontální mobilita označuje pohyb ve společnosti, při kterém se ale sociální status

nezmění. Typickým příkladem tohoto druhu mobility je stěhování nebo změna profese. Existuje také dělení na sociální mobilitu intragenerační, která označuje pohyb ve společnosti v rámci jedné generace. Popisuje se tímto způsobem jedinec, který porovnává dosažené pozice v průběhu svého života. Druhým typem je mobilita intergenerační, která porovnává mezi jednotlivými generacemi sociální postavení dětí ve srovnání se svými rodiči.

Podle toho, v jaké míře je sociální mobilita vůbec možná, rozlišujeme typy společností. Společnosti, ve kterých je možný pohyb mezi jednotlivými vrstvami, označujeme jako otevřené. Naopak společnosti, ve kterých není možný žádný nebo jen velmi malý pohyb mezi vrstvami, označujeme jako uzavřené.

2 Sociální stratifikace a výzkumy v Československu do roku 1989:

2.1. Před vznikem ČSR

Na území dnešní České republiky stejně tak jako v celém světě je velmi problematické časově přesně vymezovat, kdy se dá poprvé mluvit o sociální struktuře nebo o konkrétním rozvrstvení společnosti. K úplným kořenům bychom samozřejmě museli postupovat časem daleko do minulosti před vznik sociologie jako vědy. Určité sociologické náznaky je možné zpozorovat již v Kosmově kronice nebo v Dalimilově kronice. Pokud se budeme věnovat problematice sociální stratifikace, tedy rozvrstvení společnosti, měli bychom určitý prostor věnovat středověké koncepci společnosti. Tato koncepce se v určitých bodech odráží v antice, především v pojetí státu a společnosti Platóna a Aristotela.

Středověké pojetí společnosti má tedy v antice své kořeny. Na vrcholu společenské hierarchie je panovník, jehož pozice je jednoznačně dána a jehož božský původ nesmí být zpochybňován. Následuje vrstva strážců, do které jsou ve středověku zahrnuti vojáci, úředníci a kněží, kteří mají za úkol střežit duše lidí. Třetím stavem je vrstva řemeslníků (výrobců), která zahrnuje v převážné míře prostý pracující lid.

Postupem času se velmi problematickou začala stávat postava kněze. Kněží totiž přestali plnit svou hlavní funkci, kterou bylo především starat se o duši člověka. Ve své podstatě začali kněží konkurovat vládcům. Na tento fakt stejně tak jako na jiné problémy jako první v českých zemích upozornili předchůdci Husovi (Konrad Waldhauser, Matěj z Janova, Jan Milíč z Kroměříže, Tomáš Štítný ze Štítného) a po nich i samotný Jan Hus. Tito reformátoři však nechtěli pokroucenou středověkou strukturu společnosti rušit, nýbrž ji jen mírně poupravit. Hus a jeho předchůdci se snažili napravit narušenou strukturu církve, která by se podle nich měla zabývat duchovními záležitostmi a neshromažďovat majetek ani moc. Lidé by měli zůstat na místech, která jim určila přirozenost, čímž by měla být zachována hierarchie společnosti a společenský řád. Tato skupina reformátorů se snažila o nápravu společnosti apelem, kdežto Husité o několik let později prosazovali podobné myšlenky silou. V českých zemích se na konci 14. století společnost poprvé začala chápat

jako fenomén, který je v hluboké krizi a který je potřeba v nejbližších letech nějakým způsobem úspěšně napravit.

Důležitou roli v otázce rozvrstvení společnosti hrál Petr Chelčický, který v traktátu² O trojím lidu odsoudil dělení společnosti na tři vrstvy. Podle Chelčického je nejlepší variantou láskyplný vztah mezi rovnými lidmi. Odmítá jakékoliv stavy a společenskou hierarchii. Na myšlenky Petra Chelčického později kriticky navázala Jednota bratrská.

Pro sociální situaci v českých zemích bylo velmi důležité vydání tzv. Obnoveného zřízení zemského. Tento dokument vydal Ferdinand II. v roce 1627 a na jeho základě získávali Habsburkové české země v dědičném držení po meči. Místo stavovství byl zaveden absolutismus, byla změněna struktura zemského sněmu, kde mělo rozhodující vliv katolické duchovenstvo. Katolictví se na základě tohoto dokumentu stalo jediným povoleným náboženstvím. Němčina byla oficiálně zrovnoprávněna s češtinou, v praxi však byla němčina spíše upřednostňována. Tímto momentem začal germanizační tlak, který ústil za vlády Marie Terezie. Krutý dopad mělo Obnovené zřízení zemské na protestantskou inteligenci, která měla po vydání tohoto dokumentu dvě možnosti. Buď se protestanti museli přihlásit ke katolictví, nebo museli emigrovat.

Velmi důležitým mezníkem v českých dějinách bylo zrušení nevolnictví Josefem II. v roce 1781. Touto významnou událostí vznikly nové podmínky pro české obyvatelstvo. Bylo jim umožněno stěhování do měst, pohyb za prací nebo vstup na studia. Situace se začala měnit ve prospěch českého živlu. Od doby vlády Josefa II. lze mluvit o kulturní, jazykové a teoretické emancipaci českého národa v rámci habsburské monarchie. Josefínské reformy se postupem času ukázaly jako klíčové pro události národního obrození a vznik novodobého českého národa.

Od počátku vlády Josefa II. až do vypuknutí první světové války sleduje sociální vývoj v českých zemích ve své studii Jiří Matějček společně s Janou Machačovou³. Oba autoři se v publikaci snaží naznačit převážně dlouhodobé tendence sociálního vývoje na území dnešní České republiky. „*V základě nás tedy zajímá ovlivnění současné společnosti*

² Traktát označuje literární žánr. Jedná se o pojednání, které se používá k šíření náboženských nebo politických idejí.

³ Matějček, J. – Machačová, J.: *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914*. Praha, nakladatelství Karolinum 2010

její minulostí.“ (Matějček, Machačová, 2010, s. 9). Autoři poukazují na fakt, že sociální tematika byla v českých dějinách často probírána ve stínu hospodářského a politického vývoje. Většina literatury, která se věnuje podobné problematice, považuje za významný mezník v českých dějinách rok 1848. Matějček s Machačovou se však ve svém zkoumání ponořili ještě o více než šest desítek let hlouběji do historie. V první kapitole této monografie se autoři zabývají především rozptylem ve velikosti majetku, který byl v průběhu celého 19. století značný. Dále je nastolena otázka migrace v českých zemích.

Pro téma sociální stratifikace je nejpodstatnější kapitola druhá, která se zabývá klasifikací českého obyvatelstva na horní, střední a dolní vrstvy. Nechybí ani podrobná charakteristika jednotlivých podskupin každé z těchto vrstev. Ve sledovaném období, to znamená mezi léty 1781 – 1914, se podíl horních, středních a dolních vrstev definovaných sociální pozicí a velikostí majetku vcelku neměnil. Do horních vrstev bylo zahrnuto přibližně 0,5 – 1% populace, do středních vrstev asi 12 – 24% populace a nižší vrstvy zahrnovaly přibližně 75 – 85% obyvatelstva. Do jednotlivých skupin byli však zahrnuti jen muži, ženy a děti byly vykazovány pouze v celkových údajích o počtu obyvatel.

Na vrcholu všech stratifikačních tabulek je zařazena šlechta společně s duchovenstvem. Při počítání příslušníků kategorie duchovenstva však narážíme na první nesrovnalost. Do této kategorie by měly být s největší pravděpodobností zařazeny i jeptišky, tedy ženy. To ovšem odporuje metodám sčítání, ve kterých byli do jednotlivých kategorií, jak již bylo zmíněno, započítávány pouze osoby mužského pohlaví. Další kategorie obyvatelstva byla nazývána úřednictvo a honorace⁴. Do této skupiny byli zařazeni vrchnostenští úředníci, soudci a další kategorie, které byly často v pozdějších sčítáních vyčleňovány samostatně (například finanční stráž). Hranici mezi horními a středními vrstvami bychom hledali pravděpodobně někde ve skupině nejvyšších úředníků. Další dvě poměrně početné skupiny obyvatel by bylo možné klasifikovat mezi střední vrstvy. První skupinou jsou měšťané, živnostníci a umělci, kteří byli v prvních stratifikačních tabulkách řazeni společně do jedné kategorie. Druhou skupinou, která byla zařazena do středních vrstev, byli sedláci. Do dolních vrstev byli zařazeni především poddaní. Jako hranici mezi středními a spodními vrstvami bychom mohli označit skupinu chudých rolníků a

⁴ Honorace označuje osoby významné postavením, především třídu inteligence.

řemeslníků. Tento předěl je zde však opět velmi problematický, protože například většina sedláků a někteří podnikatelé byli také řazeni mezi poddané (Matějček, Macháčová, 2010).

Macháčová s Matějčkem vycházejí v některých svých výpočtech z dat ze sčítání obyvatelstva v českých zemích v letech 1869 a 1880. V těchto sčítáních se šlechta a duchovenstvo poprvé nevyčleňovaly jako zvláštní kategorie, ale byly řazeny mezi ostatní skupiny obyvatelstva. Sčítání obyvatelstva v 19. století si kladlo za hlavní cíle především zjistit aktuální počet obyvatel a směr migrace. Mezi další cíle patřilo zachytit výrazné strukturální změny a určit etnickou skladbu jednotlivých oblastí. Data ze sčítání obyvatel v letech 1869 a 1880 byla ještě zpracovávána ručně, od roku 1890 však přišly na scénu elektrické třídící stroje, které celý proces velmi urychlily a usnadnily.

V tabulce 1 jsou znázorněna data o početnosti jednotlivých skupin v českých zemích na konci 18. století a v první polovině 19. století. Na základě údajů v tabulce je patrné, že mezi léty 1793 a 1823 klesl asi o pětinu počet duchovních. Ve stejném období však naopak můžeme zaznamenat prudký nárůst úředníků a vrstvy inteligence. Zvýšení celkového počtu obyvatelstva během sledovaného období s sebou přinesl také nárůst počtu obyvatel v nejchudších vrstvách. Velice pozoruhodný je také prudký pokles vrstvy živnostníků, měšťanů a umělců. Některé výrazné změny v počtech příslušníků jednotlivých skupin lze spíše vysvětlit změnou metodiky sčítání mezi sledovanými roky.

Tabulka 1: Obyvatelstvo Čech na konci 18. století a v první polovině 19. století

Skupina / rok	1793	1823	1846
Duchovní	5 048	4 081	4 377
Šlechtici	1 684	2 273	2 275
Úředníci a honorace	3 198	9 912	10 315
Měšťané, živnostníci a umělci	81 433	66 907	36 605
Sedláci	123 436	142 971	134 391
Ženy celkem	1 540 119	1 879 490	2 296 198
Muži celkem	1 401 322	1 649 702	2 107 463
Domácí obyvatelstvo celkem	2 941 441	3 529 192	4 403 661

Zdroj: Matějček, J. – Macháčová, J.: Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914. Praha, nakladatelství Karolinum 2010

Početní nárůst jednotlivých skupin lze pozorovat také v tabulce 2, ve které jsou porovnávány údaje z let 1869 a 1880. Každý segment vrstvy inteligence zaznamenal ve

sledovaném období nárůst celkového počtu, největší měrou se však zvýšil počet učitelů, právníků a lékařů.

Prestiž jednotlivých skupin obyvatelstva je znázorněna v tabulce 3. Vrchol společnosti pro širokou veřejnost představoval císař. Vysokou prestiží se pyšnila armáda a šlechta, která byla sociálně nejmocnější skupinou. Velmi považována byla mezi lidmi také skupina úředníků a honorace. Na začátku 19. století nebyla příliš vysoká prestiž podnikatelů, v průběhu celého století se však zvyšovala. „Rozhodně bylo v té době ve středních vrstvách frekventovanějším cílem stát se úředníkem než stát se podnikatelem i proto, že druhý cíl vyžadoval kapitál a nebyl spojen se zajištěným postavením.“ (Matějček, Machačová, 2010, s. 143).

Tabulka 2: Vývoj počtu zástupců ve vrstvě inteligence v českých zemích

Vrstva inteligence / rok	1869	1880
Duchovní	7 608	8 016
Učitelé	14 141	22 977
Spisovatelé a redaktoři	254	321
Umělci	6 041	7 606
Advokáti a notáři	2 353	4 429
Lékaři	1 449	3 440
Úředníci v hornictví a hutnictví	1 646	2 826

Zdroj: Matějček, J. – Machačová, J.: Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914. Praha, nakladatelství Karolinum 2010

Tabulka 3: Škála prestiže jednotlivých skupin obyvatelstva

Stupeň	Skupina obyvatelstva	Stupeň	Skupina obyvatelstva
1	šlechtici, duchovní, důstojníci	7	tovaryši
2	úředníci, honorace	8	sedláci
3	měšťané	9	domkaři, učitelé
4	podnikatelé	10	dělníci
5	řemeslníci	11	nádeníci, zemědělská čeleď
6	nižší panští služebníci	12	žebráci, chudí Židé, Cikáni

Zdroj: Matějček, J. – Machačová, J.: Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914. Praha, nakladatelství Karolinum 2010

2.2. Období První republiky

Sociální situaci v období mezi léty 1918 – 1945 v českých zemích se ve své rozsáhlé studii věnuje Václav Průcha společně s kolektivem autorů⁵. Tato studie se zabývá převážně jednotlivými etapy vývoje První republiky. V porovnání s předchozími studiemi je více zaměřena na ekonomickou a hospodářskou situaci českých zemí a sociální strukturu obyvatelstva se věnuje jen v minimální míře. V publikaci je ve srovnání s předchozí knihou jasně zřetelný postup ve zkvalitnění metod a technik při sčítání českého obyvatelstva. Důkazem mohou být jednotlivé tabulky a grafy, které jsou v porovnání s předchozími studiemi propracovanější a údaje v nich se díky kvalitnějším metodám více blíží skutečným počtům.

První světová válka neznamenal pro etnickou strukturu českých zemí tak velký zásah, jak by se na první pohled mohlo očekávat. Počet obyvatel v jednotlivých částech Československa v prvních třech desetiletích dvacátého století je znázorněn v tabulce 4. Je důležité si uvědomit, že v roce 1910 ještě neexistovala Československá republika jako samostatný stát. Oproti počtu obyvatel z roku 1921, kdy již Československo tři roky existovalo, se však údaje o počtech obyvatel oproti roku 1910 příliš nelišily. Metody sčítání výrazně pokročily v roce 1930, proto sčítání obyvatel z tohoto roku přineslo velmi detailní obraz o české společnosti. Velkým nedostatkem pro českou společnost je však absence údajů z následujících let. Během hospodářské krize 30. let došlo nepochybně k výrazným změnám ve skladbě české společnosti a některé dlouhodobé tendence byly v této době narušeny. Přesné číselné údaje z tohoto období však k této tématice bohužel chybí.

V roce 1921 žilo v Československu 65,5% Čechů a Slováků, kteří byli při sčítání sloučeni do jedné kategorie. Více než třetinu obyvatelstva tvořily tedy národnostní menšiny. Mezi hlavní menšiny patřili Němci, kterých žilo v Československu asi 23%, a také šestiprocentní menšina Maďarů. Nelze ale zapomenout ani na Rusíny, Ukrajince, Židy, Rusy a Poláky. První světová válka sice neměla příliš velký dopad na národnostní složení českých zemí, velký význam je ale této události připisován v souvislosti s populačním vývojem. Přímé válečné ztráty na životech čítaly jen na území Československa asi 400 000 obětí. Navíc se v českých zemích v roce 1918 narodilo o 150 tisíc dětí méně než v roce 1913. Přesto však byl údaj o celkovém počtu obyvatel z roku 1921 jen těsně pod údajem

⁵ Průcha V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 1. díl období 1918 – 1945. Praha, nakladatelství Doplněk 2004

z roku 1910, což lze pravděpodobně vysvětlit silnou imigrační vlnou. České země se strukturou společnosti podobaly státům jako Německo, Francie nebo Rakousko. Slovensko mělo podobnou strukturu jako Polsko či Maďarsko a Podkarpatská Rus se v tomto ohledu nejvíce blížila balkánským zemím.

Tabulka 4: Počet obyvatel v letech 1910, 1921 a 1930

Rok / počet v tisících	Čechy	Morava, Slezsko	Slovensko	Podkarpatská Rus	ČSR celkem
1910	6 769	3 379	2 925	596	13 669
1921	6 671	3 339	2 998	604	13 612
1930	7 110	3 565	3 330	725	14 730

Zdroj: Průcha V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 1. díl období 1918 – 1945. Praha, nakladatelství Doplněk 2004

Další důležitou událostí, které by měl být věnován prostor v souvislosti se sociální strukturou v českých zemích, je nepochybně druhá světová válka. Během šestileté fašistické nadvlády pocítily změny v sociálním postavení všechny vrstvy obyvatelstva. Podstatná část české populace byla postižena společenskou degradací a sociální skladba české společnosti byla zdeformována nacistickou politikou. V českých zemích klesal počet příslušníků vrstvy inteligence a naopak stoupal počet úředníků, kteří byli potřební v systému válečného řízeného hospodářství.

V průběhu šestileté nacistické okupace se zvyšoval počet Němců, kteří byli po všech stránkách zvýhodňováni v porovnání s českými občany. Do dělnických profesí byli postupně obsazováni čím dál tím více studenti, ženy v domácnosti a penzisté. Eliminace židovské složky obyvatelstva měla za důsledek především snížení počtu obchodníků, průmyslníků, rentiérů a bankovních zaměstnanců. Tato povolání vykonávali Židé nejčastěji. Můžeme tedy říci, že vyvražďování Židů znamenalo ztrátu především v majetnějších vrstvách české společnosti. Naopak nacistický teror vůči Romům postihl především nejspodnější vrstvy obyvatelstva. Velkým nedostatkem pro analýzu sociální struktury je absence sčítání lidu z období protektorátu, které by mělo srovnatelnou kvalitu se sčítáním v roce 1930. Některé údaje týkající se tématu sociální struktury jsou tak pouhými odhady, které nemají základ v žádných oficiálních šetřeních.

2.3. Vláda komunistického režimu 1948 – 1989

2.3.1 Historické pozadí

Doba vlády komunistické strany v Československu nebyla příliš nakloněna výzkumům sociální stratifikace. V podobné nelichotivé situaci byla stejně tak sociologie a celé společenské vědy. V této části práce bych chtěl největší prostor věnovat 60. letům 20. století, protože toto desetiletí bylo pro vytváření sociologických výzkumů z celé doby patrně nejvhodnější. V této době se v Československu objevily snahy o vytvoření mírnější formy socialismu⁶. 60. léta 20. století mají v některých aspektech naprosto výjimečnou pozici pro vývoj Československa v průběhu celého 20. století. Toto desetiletí by mohlo být charakterizováno jako období naděje a následného zklamání. Uvolňování poměrů v tehdejší Československu totiž sílilo a v Sovětského svazu se začalo řešit, co podniknout proti revoltujícímu Československu. Uvolňování poměrů vyvrcholilo při událostech Pražského jara⁷ v roce 1968. Pražskému jaru by měl být v této části věnován prostor z pohledu sociální struktury. O zklamání v 60. letech lze mluvit v souvislosti s invazí vojsk Varšavské smlouvy do Československa v noci z 20. na 21. srpna roku 1968. Následovalo období normalizace⁸, ve kterém se opět poměry utužovaly. Pro pozici výzkumů sociální stratifikace podobně jako pro celé společenské vědy znamenala normalizace dlouhé temné čekání na události revolučního roku 1989, po kterém se výzkumy i společenské vědy dočkaly obrovského rozmachu.

2.3.2 Důležité historické mezníky vývoje sociální stratifikace

Pokud se budeme zabývat sociální strukturou, jsou v Československu ještě dlouhá léta znatelné následky nacistické okupace během druhé světové války. První událostí, která by v této souvislosti měla být zmíněna, je odsun Němců po osvobození v roce 1945. Po

⁶ Někdy se používá označení „Socialismus s lidskou tváří“.

⁷ Pražské jaro označuje období uvolnění politických poměrů v Československu. Za jeho počátek je považován 5. leden roku 1968, kdy byl jeden z hlavních představitelů reformního proudu Alexandr Dubček zvolen prvním tajemníkem ÚV KSČ. Za konec Pražského jara je pak považována srpnová okupace vojsky Varšavské smlouvy v srpnu roku 1968.

⁸ Normalizace označuje období po srpnu roku 1968. Nástup tohoto období postupoval v několika fázích. Normalizace znamenala oslabování demokratických procesů. Za tímto pojmem lze vidět především obnovení cenzury, čistky v komunistické straně a propouštění ze zaměstnání.

skončení druhé světové války dala Postupimská konference⁹ odsunu Němců mezinárodně platný rámec. Odsun se dělí na dvě rozdílná období. Do ledna roku 1946 šlo o tzv. divoký odsun, který byl spojen s celou řadou problémů a přinesl spoustu zbytečných obětí na životech. Od ledna 1946 pak probíhal odsun bez větších problémů. Během odsunů byly z Československa vystěhovány více než dva miliony Němců.

Německá okupace přinesla Československu negativní stopu také v duchovní sféře. Rozvrstvení obyvatelstva během období vlády komunistického režimu bylo v neposlední řadě ovlivněno také studenou válkou¹⁰ a podřízením vnitřního vývoje země Sovětskému svazu.

Po odsunu Němců by měl být prostor v této kapitole věnován také problematice Romů. Otázka postavení romského etnika v rámci československé populace se stala velmi specifickou problematikou v tématu sociální struktury. Romská otázka byla aktuální v době před rokem 1989 i po něm a dodnes se nedá říci, že by byl problém soužití Čechů a Romů na českém území plně vyřešen. Je nutné zmínit, že se jedná o pokus spojit dohromady dvě naprosto odlišné kultury, ovšem ne ve všech případech může být asimilace¹¹ obou kultur možná. Na základě údajů z roku 1968 se k romskému etniku hlásilo přibližně 226 tisíc lidí. Z různých důvodů však nejsou v těchto statistikách započtení všichni Romové žijící na českém území. Lze tedy předpokládat, že počet Romů, kteří žili v Československu v roce 1968, byl ještě asi o třetinu vyšší. Údaj o celkovém počtu by se tak nakonec podle všeho vyšplhal asi na 300 tisíc. Romové znamenali velký problém například v šetřeních, která zkoumala národnostní složení obyvatelstva. V 60. letech nebyli totiž ještě považováni za samostatný národ, proto nejsou ve statistikách zahrnuti jako samostatná kategorie. V tomto období je tak narůstající počet Romů na československém území patrně ukryt v narůstajícím podílu Slováků a také Maďarů.

⁹ Postupimská konference se konala od 17. července do 2. srpna roku 1945. Byla to mezinárodní konference tří mocností (USA, SSSR, Velká Británie) o uspořádání poměrů v Evropě po druhé světové válce.

¹⁰ Studená válka označuje stav napětí mezi SSSR a USA po druhé světové válce. Toto období trvalo mezi lety 1947 – 1991 a je označováno válkou, přestože ke skutečnému ozbrojenému konfliktu mezi zmíněnými velmocemi nikdy nedošlo.

¹¹ Asimilace je splynutí jednoho člověka nebo skupiny lidí s většinovým obyvatelstvem.

2.3.3 Výzkumy sociální stratifikace během komunistické vlády

Všechny výzkumy sociální stratifikace, které byly provedené během vlády komunistického režimu v Československu, jsou režimem v nějaké míře ovlivněny. Na tomto místě bych se rád zmínil o publikaci, která je typickým příkladem monografie režimem velmi ovlivněné. Jde o knihu Františka Charváta¹², která vyšla v roce 1972. Již rok vydání napovídá, jakým směrem je kniha orientována. Publikace vyšla čtyři roky po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy. Pro komunistickou stranu byl tento typ knihy velmi užitečný, protože ji během normalizace používala jako nástroj pro propagaci svých názorů. Charvátova publikace má svou teoretickou i praktickou část. Teorie sociální struktury je zde postavena na marxisticko-leninském pojetí. Všechna data, která jsou v následující publikaci zveřejněná, se zaměřují v první řadě na dělníky, kteří by měli mít ve společnosti vedoucí úlohu. Autor se v publikaci z části zabývá i problematikou sociologie životního stylu nebo spíše životní úrovně dělníků. Snaží se srovnávat jejich příjmy podle různých hledisek. Studie má představovat protiváhu proti teoriím, které se v Československu rozšířily na konci 60. let a podle autora zastírají třídní pohledy na společnost. Charvát tím naráží především na výzkum Pavla Machonina z roku 1967, o kterém však bude ještě řeč. Analyzovat některá data zveřejněná v Charvátově publikaci by v této práci asi nebylo přínosné, protože kniha je velmi ovlivněna komunistickým režimem a data v této knize nelze považovat za objektivní. Téměř v každé tabulce, která se týká sociální struktury, je na prvním místě kategorie dělníků. Události Pražského jara v roce 1968 jsou v knize označeny za politickou krizi. V monografii je upozorňováno na prudký nárůst spotřeby během 60. let a autor navrhuje pro léta sedmdesátá „*propracovat komplexní sociální prognózu jakožto základ cílevědomého, plánovitého utváření socialistického životního způsobu.*“ (Charvát 1972, s. 84). Některá slovní spojení a vyjádření v knize ve snaze propagovat minulý režim za každou cenu působí dnes spíše jako odlehčení než jako možný seriózní zdroj informací.

Sociální struktura během vlády komunistického režimu v Československu se věnoval také Jaroslav Klofáč. Tento autor se podílel na založení obnovené katedry sociologie v roce 1963 a o rok později se stal prvním prezidentem československé

¹² Charvát, F.: Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech. Praha, Academia 1972

sociologické společnosti. Ve své studii vydané v roce 1985¹³ se zabývá problematikou sociální stratifikace převážně po teoretické stránce. Knihu je dobré zmínit také z toho důvodu, že v první kapitole podává Klofáč jakousi recenzi na knihu Františka Charváta o sociální struktuře, které je věnován předchozí odstavec. Klofáč s Charvátlem v některých ohledech souhlasí, v zásadě však odsuzuje podmíněnost jeho studie komunistickým režimem. Teoretická studie Jaroslava Klofáče je komunistickým režimem ovlivněna jen v minimální míře. Autor se snaží na historické události nahlížet sociologickým úhlem pohledu. V první kapitole, která je zaměřena výhradně teoreticky, věnuje prostor dalším studiím, které se zabývají tématem sociální struktury do roku vydání Klofáčovy publikace. Ve většině případů však jde o práce, které byly režimem opět velmi podmíněny. Je zde tedy možné jen stručně zmínit knihy J. Houšky¹⁴ nebo A. Vaňka¹⁵. Významným kritikem Pavla Machonina, především jeho velkého sociologického výzkumu z roku 1967, se stal M. Formánek¹⁶. Jaroslav Klofáč se po teoretickém vymezení pojmu sociální struktury a jednotlivých přístupů k ní zabývá specifičností sociální struktury v Československu. V této části rozděluje období mezi léty 1945 a 1980 na pět etap, které podle jeho názoru byly v něčím odlišné v tématu sociální struktury. V závěrečné části knihy je česká společnost analyzována z hlediska jednotlivých sociálních skupin. Největší prostor je zde věnován opět dělníkům. Nezapomíná se ale ani na soukromé vlastníky, zemědělce, vládnoucí elitu nebo příslušníky vrstvy inteligence. U každé skupiny je zmíněna stručná charakteristika, údaje o počtech příslušníků této skupiny a jsou zde naznačeny možné vývojové tendence do budoucnosti.

2.3.4 Pavel Machonin a jeho výzkum

Osobnost Pavla Machonina je v této části práce naprosto klíčová. Tento přední český sociolog se narodil v roce 1927. Měl obrovský podíl na znovuzrození české sociologie v šedesátých letech 20. století. V roce 1965 se stal ředitelem Sociologického ústavu. Pavel Machonin společně s týmem mladých sociologů provedl v roce 1967 výzkum sociální stratifikace, který podal reálný obraz o české společnosti. Přestože byl výzkum

¹³ Klofáč, J.: Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945 – 1980. Stockholm, INDEX 1985

¹⁴ Houška, J.: Společenská struktura a revoluce. Praha, Svoboda 1974

¹⁵ Vaněk, A.: Sociální struktura. Praha, UK 1975

¹⁶ Formánek, M.: Spor o sociální strukturu. Praha, ČSAV 1971

proveden během vlády komunistického režimu v Československu, lze o něm prohlásit, že byl úplně oproštěn od ideových nánosů.

Díličí výsledky tohoto velkého výzkumu využíval během následujících let Machonin při vydávání jednotlivých publikací. Jeho nejznámějším dílem je kniha *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*, která byla publikována v roce 1969. Machonin tuto knihu vydal společně s kolektivem autorů. Jak už bylo v předchozích řádcích zmíněno, kniha byla stejně jako celý výzkum oproštěna od ideových vlivů. Tento fakt byl hlavním důvodem, proč byl Machonin po dlouhých dvacet let komunistickým režimem pronásledován. Pavel Machonin se stal nepřítelem socialismu a jeho jméno bylo prakticky vyloučeno z vědeckého života.

Machonin mohl plně obnovit svou činnost v sociologii až po roce 1989. Věnoval se ve velké míře tématům sociální struktury. Již na počátku 90. let provedl velký výzkum sociální struktury a sociální mobility. Po roce 1989 je velmi významná jeho spolupráce s Milanem Tučkem. Machonin byl stále činný na vědeckém poli i přes svůj poměrně vysoký věk. Zemřel v roce 2008 v Praze ve věku 81 let.

Velký Machoninův výzkum sociální stratifikace byl na svou dobu ojedinělý z hlediska rozsahu, ale také co se týče vědeckosti a originality zjišťovaných informací. Pavel Machonin vedl tým sociologů, který provedl výzkum mezi listopadem a prosincem roku 1967. Empirické údaje byly získány na základě dvou paralelních šetření. Ve velkém šetření byly sesbírány údaje od 13 215 respondentů a v malém šetření od 1 431 respondentů. Výzkum byl prováděn pouze na osobách mužského pohlaví, což sice bylo v tehdejší době běžné, ale pro využitelnost výzkumu v dnešní době to lze považovat za určitý nedostatek.

V následující části bych rád věnoval prostor jednotlivým segmentům problematiky sociální struktury, kterými se zabýval ve svém výzkumu Pavel Machonin. V první řadě bych se rád zmínil o národnostním složení Československa. Během 60. let, na která se Machonin ve svých šetřeních z velké části zaměřoval, stojí za zmínku nárůst celkového počtu obyvatel asi o 0,8 milionu. Češi a Slováci tvořili přibližně 94% obyvatelstva. V průběhu 60. let byl zaznamenán mírný pokles podílu Čechů a naopak mírný nárůst podílu Slováků. U obou těchto nejpočetnějších národů se však údaje lišily pouze o 1 – 2%. Od

konce druhé světové války postupně klesal v Československu podíl občanů německé národnosti. V tabulce 5 jsou zobrazeny údaje o národnostní struktuře z let 1960 a 1969.

Tabulka 5: Obyvatelstvo Československa podle národnosti v 60. letech

Rok	Celkem	Češi	Slováci	Ukrajinci a Rusové	Poláci	Maďaři	Němci
1960	13,6	8,94	3,90	0,08	0,08	0,42	0,16
v %	100	65,74	28,68	0,59	0,59	3,09	1,18
1969	14,4	9,28	4,25	0,06	0,07	0,57	0,10
v %	100	64,44	29,51	0,42	0,49	3,96	0,69

Poznámka: První údaj o počtu obyvatel je uveden v milionech, druhý údaj je procentuální podíl na celkovém počtu obyvatel. Celkový počet obyvatel za daný rok je vždy brán jako údaj vyjadřující 100% dané populace. Zdroj: Machonin, P.: Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968. Praha, Karolinum 1992

Dalším zajímavým tématem je generační struktura československého obyvatelstva. Na tomto místě je nutné se zmínit o nové generaci, která právě během šedesátých let získávala výsadní místo ve společnosti. V roce 1967 je možné tuto generaci charakterizovat věkovým rozmezím 15 – 37 let. Do tohoto věkového intervalu bylo ve zmíněném roce zahrnuto asi 60% obyvatelstva. Pavel Machonin nastupující generaci ve své knize charakterizuje: *„Byla méně politická a současně kritičtější než generace předchozí. Kritériem posuzování společenské skutečnosti jí byly vlastní praktické zkušenosti v porovnání s hlásanými principy a proklamacemi oficiální moci, postupně pak i poznatky o životě ve vyspělých evropských zemích, ovšem bez hlubších osobních zkušeností s tržní ekonomikou a pluralitním politickým systémem.“* (Machonin 1992, s. 22). Mladou nastupující generaci je možné od té starší odlišit také vyšším vzděláním a kulturnějším využitím volného času. Výrazný propad především v ekonomické sféře však zaznamenala během let šedesátých důchodová generace v porovnání s ekonomicky aktivním obyvatelstvem. Lidé v důchodovém věku se museli vyrovnat s poklesem životní úrovně, příjmů nebo účasti na moci. Nelichotivou pozici se snažila důchodová generace zachraňovat například tím, že téměř 23% obyvatel po dosažení důchodového věku dále pracovalo. Z celkového počtu pracujících se zvyšoval podíl zaměstnaných žen. Tento ukazatel se vyšplhal z 37,4% v roce 1948 na 44,8% žen mezi všemi pracujícími v roce 1967. K výrazné obměně mimopracovních aktivit došlo také díky zkrácení pracovního týdne dělníků z 43,1 hodiny v roce 1960 na 41,1 hodiny v roce 1970.

Machoninův výzkum byl také ojedinělý ve zkoumání naprosto nových témat v rámci problematiky sociální stratifikace. Jedním takovým tématem bylo nepochybně zkoumání životního stylu a činností ve volném čase. Pokud jde o činnosti ve volném čase, dosáhlo velkého rozmachu víkendové cestování, především činnost pro Čechy velmi typická – chataření a chalupaření. Během šedesátých let výrazně stoupl počet rekreantů v Čechách i počet dovolených v zahraničí.

Podle životní úrovně obyvatel se česká společnost dělila do tří skupin. První skupina čítala přibližně 15% obyvatel. Pro tuto část obyvatelstva byly charakteristické na tehdejší dobu velmi kvalitní byty. V domácnostech této části populace nechyběly přístroje, které mechanizovaly řadu domácích prací a zjednodušovaly lidem život v každodenních činnostech spojených především s péčí o potraviny a přípravou jídel. Zmíněné domácnosti často disponovaly také přístroji, které byly na danou dobu velmi luxusní. Do této skupiny můžeme zařadit například telefony, fotoaparáty, hudební nástroje, psací stroje, magnetofony nebo hrací skříně. Horní vrstva společnosti měla vyšší nároky a možnosti. Usilovala tak o distinktivní způsob spotřeby a kvalitu života, které by těmto nárokům odpovídaly. V tomto ohledu však vrchní vrstva společnosti narazila na překážku jménem nivelizace¹⁷ příjmů. Strategie centrálně plánovaného hospodářství také nebyla nejbohatší vrstvě společnosti příliš nakloněna, protože nebylo v jejich silách dostatečně rychle uspokojovat rostoucí potřeby. (Machonin 1992).

Druhá skupina zahrnovala přibližně 40% obyvatel. Tuto část populace lze přiblížit naprosto opačnými charakteristikami než předchozí skupinu. Jednalo se o nejnižší vrstvu společnosti, pro kterou byla charakteristická masová kultura. Mezi rekreační činnosti patřily u této skupiny především návštěva pohostinství nebo neaktivní odpočinek. Ten se často vyznačoval poslechem rozhlasu nebo sledováním televize se zaměřením na méně náročné pořady. Mechanizace domácích prací zde byla na minimální úrovni. Proto byla také velká část mimopracovního času vyplněna péčí o byt, dům nebo zahradu. (Machonin 1992).

Do poslední skupiny patřilo asi 45% obyvatel a v pojetí životního stylu by se tato skupina ve všech charakteristikách vyskytovala někde mezi oběma krajními póly. Pro střední vrstvy bylo charakteristické převážně trávení volného času zájmovými činnostmi a

¹⁷ Nivelizace je vyrovnávání rozdílů, rovnostářství.

koníčky. V tabulce 6 jsou znázorněna data, ve kterých byli dotazovaní rozděleni do jedné ze šesti kategorií podle úrovně životního stylu. (Machonin 1992).

Tabulka 6: Dotázaní podle úrovně životního stylu (údaje z roku 1967)

kategorie	1	2	3	4	5	6
počet v %	9,6	29,9	25,3	19,2	10,8	5,2

Zdroj: Machonin, P.: Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968. Praha, Karolinum 1992

Poznámka: kategorie 1 označuje nejnižší úroveň životního stylu, kategorie 6 označuje nejvyšší úroveň životního stylu.

Po odstranění Pavla Machonina z vědeckého života a jeho stálém pronásledování komunisty během normalizace nastala pro sociologii temná doba. V období normalizace se sice výzkumy prováděly, sloužily však jako nástroj propagace komunistické moci. Většina výzkumů nebyla publikována a jejich význam pro širokou veřejnost byl tak značně omezený. Výzkumy sociální stratifikace byly nepochybně v určité míře cenzurovány, a proto lze jen polemizovat o tom, jakou měrou popisovaly opravdový stav společnosti. Nejhodnotnější poznatky přinesly sociologické výzkumy v období normalizace převážně v tématech životního stylu a životní úrovně obyvatel, kde nebylo potřebné dosazovat do výzkumů klamné informace.

3 České stratifikační výzkumy po roce 1989

3.1. Vnímání Sametové revoluce

Sedmnáctý listopad roku 1989 se do českých dějin zapsal pod označením Sametová revoluce. Tento den odstartoval řetěz jednání a následných změn, které způsobily pád komunistického režimu v tehdejší Československu. Ve své práci považuji Sametovou revoluci za mezník, kterým odděluji obě dvě hlavní kapitoly práce. Proto bych chtěl na tomto místě stručně přiblížit, co pro lidi Sametová revoluce znamenala, jak postupem času přechod k demokratické společnosti vnímali a jak se o ní na veřejnosti vyjadřovali.

Po pádu komunistického režimu se v zemích bývalého Východního bloku včetně Československa velmi změnilo vnímání společenských věd. Tato velká změna se samozřejmě týkala i postavení sociologie. Výzkumy sociální stratifikace zažily po roce 1989 obrovský rozmach a jejich počet se rychle zvyšoval.

Pro Čechy znamenala Sametová revoluce mnoho změn v různých aspektech života. Nejdříve bych se rád zaměřil na srovnání poměrů před rokem 1989 a po něm v očích českých občanů. Respondenti měli na výběr ze tří možností. Poměry po roce 1989 mohly být podle nich lepší, horší nebo stejné v porovnání s dobou před rokem 1989. Nejmenší část respondentů volila čtvrtou variantu, podle které není možné na danou otázku odpovědět. Výzkumy měřily názory lidí mezi léty 1991 a 1998. Z tabulky je postupem času zřejmý pokles pozitivních odpovědí na polistopadový vývoj. Mezi léty 1991 a 1996 došlo v pozitivním hodnocení polistopadové éry jen k mírnému poklesu. Prudší zlom však nastal v následujících dvou letech. Při šetření v roce 1997 byl poměr pozitivních a negativních odpovědí zcela vyrovnaný a o rok později dokonce převažoval názor, že poměry před listopadem 1989 byly lepší než jsou po něm. Díky získaným bližším informacím o respondentech je možné určit některé detaily o hodnocení jednotlivých skupin lidí. Bylo například zjištěno, že pozitivně hodnotili polistopadovou éru především lidé středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaní. Příslušníci dělnických profesí nejčastěji usuzovali, že jsou poměry přibližně stejné. Mezi zastánci negativního hodnocení polistopadového období byli převážně důchodci a nezaměstnaní. Názory populace jsou uvedené v tabulce 7.

Tabulka 7: Porovnání poměrů před listopadem a po listopadu 1989

názor / rok	1991	1996	1997	1998
poměry jsou lepší dnes	39	34	26	25
je to tak napůl	44	41	40	37
poměry byly lepší před listopadem 1989	14	18	25	28
nelze posoudit	3	7	9	10

Poznámka: Údaje jsou uvedeny v procentech

Zdroj: Tuček, M. – Rendlová, E. – Rezková, M. – Glasová, A. – Černý, J.: Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990 – 1998. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1999

Během vlády komunistického režimu v Československu byla role výzkumů ve společenských vědách daleko nižší než po Sametové revoluci. Po roce 1989 se sociální struktura stala ve společnosti novým fenoménem, který bylo potřebné prozkoumat ze všech možných úhlů pohledu. Proto se znásobil počet výzkumů sociální stratifikace, vznikaly nové pojmy a metody výzkumů. Cílem jednotlivých projektů bylo především srovnávat poslední roky komunistické vlády s prvními roky v demokratické společnosti nebo zpětně hodnotit roky přechodu společnosti od centrálně plánovaného hospodářství směrem k tržní ekonomice z hlediska rozvrstvení společnosti.

3.2. Srovnání jednotlivých sociálních struktur

Jedním ze základních znaků sociální struktury státního socialismu byl poměrně vysoký stupeň rovnostářství¹⁸, kterým lze charakterizovat Československo stejně tak jako další středoevropské, východoevropské a balkánské země. Principem rovnostářství bylo především nízké rozpětí příjmů a životní úrovně jako znak pokroku směrem k beztřídní společnosti. Na konci období vlády komunistického režimu v Československu však pozice některých manažerů, správců státního majetku a úředníků značně narušovala jednoduchou sociální strukturu státního socialismu. Stával se z nich totiž postupem času zárodek sociální skupiny, která disponovala výrobními prostředky. Není žádným tajemstvím, že ke konci vlády státního socialismu existovala mezi ekonomicky vyšší třídou a nomenklaturou¹⁹ určitá spolupráce. Pro sociální strukturu státního socialismu je v Československu typickým

¹⁸ Rovnostářství je požadavek na sociální rovnost všech členů společnosti bez ohledu na jejich možnosti.

¹⁹ Nomenklatura označuje pracovníky a funkcionáře v totalitním režimu, jejichž jmenování podléhá schválení stranickými orgány.

důsledkem značná statusová inkonzistence²⁰. Na jedné straně se objevovala skupina lidí, která se vyznačovala vysokými příjmy a mocenským postavením, ale nižší vzdělaností a kulturností způsobu života. Jiná část populace byla zase charakterizována kulturnějším životním stylem a vyšší odborností, ale nižšími příjmy a neúčastí na moci. (Machonin, Gatnar, Tuček, 2000)

Pro sociální strukturu po roce 1989 je charakteristických několik zásadních typů vztahů. V první řadě zůstaly v sociální struktuře prvky rovnostářství. V souvislosti s touto problematikou lze mluvit především o malých rozdílech v příjmové úrovni u kvalifikovaných dělníků a státních úředníků. Po pádu komunistického režimu v Československu došlo k prohloubení statusové konzistence u části populace se středoškolským nebo vysokoškolským vzděláním. Týká se to především skupiny obyvatel pracující ve významných a rychle se rozvíjejících odvětvích v rámci procesu transformace²¹. Dalším charakteristickým bodem byla polarizace české společnosti, která zaznamenala největší míry od dob První republiky. Je možné zpozorovat vznik nové vyšší vrstvy, která ve své podstatě pokračovala ve stopách dřívější nomenklatury. Tuto skupinu lze považovat za jeden z prvků nově vznikající sociální struktury kapitalistické společnosti, pro kterou je stejně tak jako pro dřívější nomenklaturu typická statusová inkonzistence. V neposlední řadě je potřeba zmínit nejnižší vrstvy společnosti. Do této skupiny patří bezdomovci, nezaměstnaní a méně kvalifikovaní pracovníci. (Machonin, Gatnar, Tuček, 2000)

3.3. Reflexe sociální stratifikace do roku 2000

V následující části bych se chtěl věnovat nejdůležitějším výzkumům a především významným publikacím, které se nějakým způsobem zabývaly prvním desetiletím transformace české společnosti po roce 1989. Pavlu Machoninovi byl již věnován prostor v předchozí kapitole. Po Sametové revoluci je velmi významná jeho spolupráce s Milanem Tučkem. Společně vydali na téma sociální struktury české společnosti několik publikací.

²⁰ Statusová inkonzistence označuje nesoulad jednotlivých dimenzí sociálního statusu.

²¹ Transformace společnosti znamená přetváření společnosti od komunistické směrem k demokratické v různých složkách života člověka.

Jedna z nich, kterou zpracovali tito autoři společně, vyšla v roce 1996²². Kniha se věnuje tématu sociální struktury v hlubší míře a zaměřuje se převážně na první léta po Sametové revoluci. Zdrojem pro tuto publikaci jsou výzkumy, které byly prováděny mezi sedmdesátými a devadesátými léty 20. století. V publikaci nechybí charakteristika sociální mobility jednotlivců a českých domácností. Jedním z hlavních témat této knihy je narůstající sociální diferenciaci české společnosti po pádu komunistického režimu. V publikaci je také srovnávána sociální struktura Československa s ostatními postkomunistickými zeměmi. U každé země je také přidán názor na její vývoj po roce 1989. Kniha v určitých částech navazuje na výzkum Pavla Machonina z roku 1967 a také na jeho následné publikace, kde byly postupně zveřejňovány výsledky velkého výzkumu z komunistické éry. Machoninovu výzkumu je také věnován úvod této knihy.

Jak již bylo zmíněno, autoři se v publikaci ve velké míře věnují problému zvyšování nerovností v české společnosti²³. Tomuto jevu napovídají také údaje zobrazené v tabulce 8. Od druhé nejbohatší vrstvy dále směrem k vrstvám nejchudším totiž klesá podíl těch občanů, kteří tvrdí, že je jejich životní úroveň v roce 1993 lepší než v roce 1988. Zajímavá je pravidelnost klesajícího podílu, jenž je v každé kategorii menší přibližně o 10%. Respondenti se při dotazování patrně považovali za méně majetnější ve srovnání s okolními lidmi, a proto na otázku porovnání životní úrovně odpovídali negativně nebo neutrálně. Lze tedy říci, že dřívější průměrná domácnost se v roce 1993 stala vlivem diferenciaci příjmů podprůměrnou. Je důležité si uvědomit, že respondenti při dotazování příliš nereagovali na poměrně dobrou situaci domácností z hlediska materiální vybavenosti, ale pro stav jejich životní úrovně pro ně byly klíčové možnosti okamžité spotřeby.

Podle názoru českých občanů se nerovnosti po roce 1989 zvyšují a budou se dále zvyšovat, což potvrzují údaje v tabulce 9. Téměř 95% dotázaných je přesvědčených o zvýšení nerovností po roce 1989 a asi 90% respondentů si zároveň myslí, že nerovnosti se budou do budoucna ještě zvyšovat.

²² Machonin, P. – Tuček, M. a kol.: Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury. Praha, SLON 1996

²³ Tento proces se také někdy označuje jako rozevírání nůžek v české společnosti.

Tabulka 8: Porovnání životní úrovně českých domácností v letech 1988 a 1993

statusová vrstva / životní úroveň	lepší než v roce 1988	stejná jako v roce 1988	horší než v roce 1988
1	58,8	33,8	7,4
2	34,8	37,0	28,2
3	23,3	39,7	37,0
4	13,0	36,5	50,5
5	8,0	33,3	58,7
6	3,8	27,0	69,2
Celkem	15,5	35,5	49,0

Poznámka: Údaje jsou uvedeny v procentech. Nejvyšší statusová vrstva je označena číslem 1, nejnižší statusová vrstva je označena kategorií 6.

Zdroj: Machonin, P. – Tuček, M. a kol.: Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury. Praha, SLON 1996

Tabulka 9: Hodnocení vývoje nerovnosti po listopadu 1989

Od listopadu 1989 se nerovnosti:		Do budoucna se nerovnosti budou	
rozhodně zvětšily	53,6	rozhodně zvětšovat	41,1
spíše zvětšily	41,9	spíše zvětšovat	49,1
spíše zmenšily	3,8	spíše zmenšovat	9,3
rozhodně zmenšily	0,7	rozhodně zmenšovat	0,5

Poznámka: Údaje jsou uvedeny v procentech. Data jsou z roku 1993.

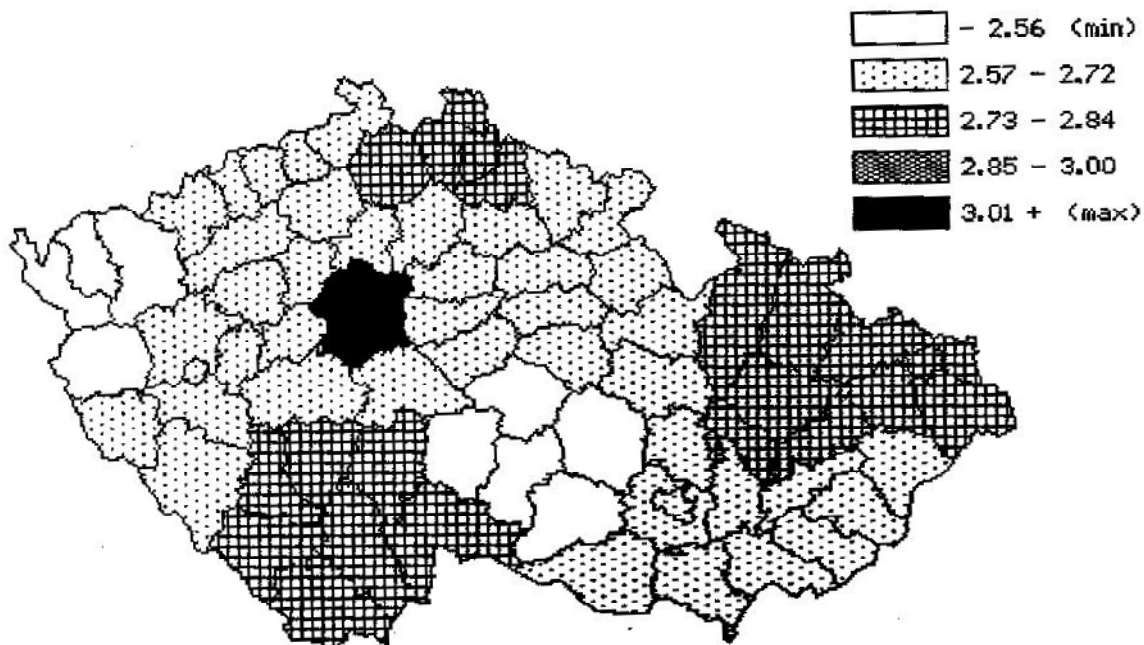
Zdroj: Machonin, P. – Tuček, M. a kol.: Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury. Praha, SLON 1996

V mnohých případech srovnávají Machonin s Tučkem různé údaje před listopadem 1989 a porovnávají je s údaji z období po Sametové revoluci. Velmi zajímavé srovnání můžeme pozorovat z obrázků 1 a 2. Tyto dva obrázky znázorňují průměrný souhrnný sociální status obyvatel podle jednotlivých regionů České republiky. Obrázek 1 ukazuje údaje z roku 1984, obrázek 2 z roku 1993. Nejnižší sociální status byl označen položkou 1, nejvyšší sociální status položkou 6. V mapce České republiky z roku 1993 můžeme v porovnání s rokem 1984 spatřit několik zásadních změn. Lidé s nejvyšším sociálním statusem jsou v obou případech soustředěni v Praze. Mezi sledovanými obdobími se zvýšil sociální status u obyvatel Středočeského a Ústeckého kraje. Velký nárůst sociálního statusu zaznamenal také Plzeňský kraj. Na Moravě se koncentrace obyvatel s vyšším sociálním statusem posunula směrem na jih. Obyvatelé s vyšším společenským postavením se přesunuli z Moravskoslezského a Olomouckého kraje do kraje Zlínského. V těchto mapkách lze vysledovat náznaky souvislostí se strukturálními změnami

v ekonomice po roce 1989, kdy klesal podíl zaměstnaných v zemědělství a naopak stoupal podíl zaměstnaných ve službách.

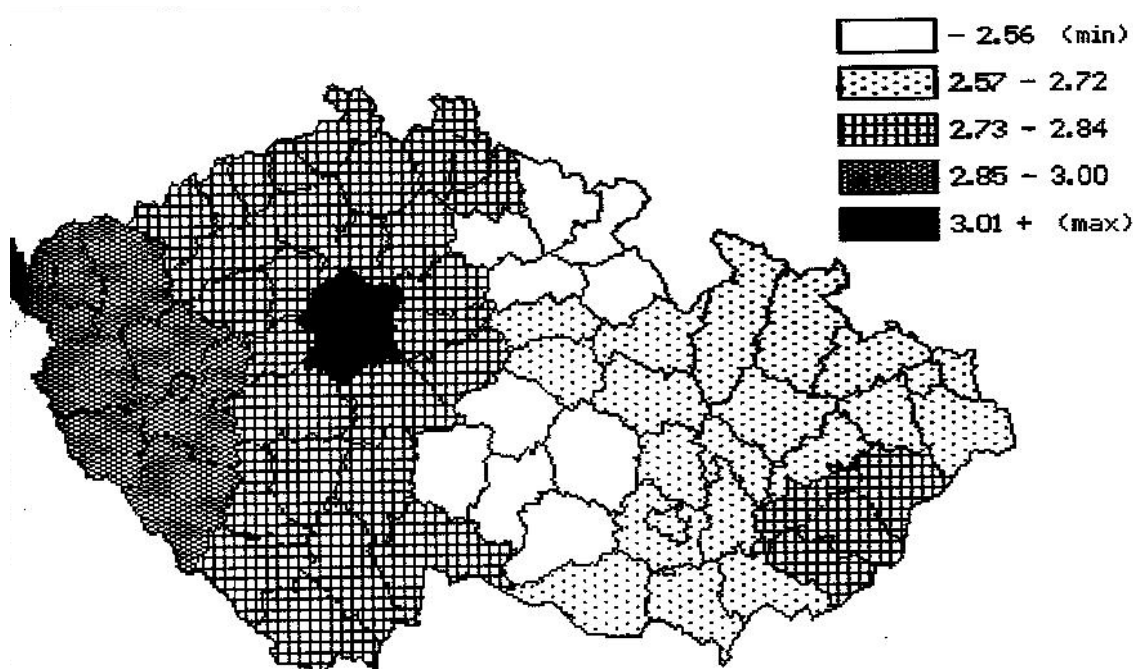
Obrázek 1 – data 1984

Zdroj: Machonin, P. – Tuček, M. a kol.: Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury. Praha, SLON 1996

Obrázek 2 – data 1993

Zdroj: Machonin, P. – Tuček, M. a kol.: Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury. Praha, SLON 1996

Machonin s Tučkem se k tématu sociální struktury české společnosti vrátili ve spolupráci se sociologem Lumírem Gatnarem²⁴. Studie je určitým rozšířením předchozí knihy, je však zaměřená na konkrétní časové období, kterým je prvních deset let po Sametové revoluci. Publikace podává informace o výsledcích výzkumu Deset let transformace v České republice²⁵. V knize jsou srovnávány údaje týkající se tématu sociální stratifikace z let 1993 a 1999. Mezi hlavní zjištění celého výzkumu patří stejně jako v předchozí publikaci prohloubení sociální diferenciace ve sledovaném období. Statusová konzistence, která zaznamenala nárůst po roce 1989, však v druhé polovině 90. let dále nestoupala. Příčinu lze pravděpodobně hledat ve zpomalení ekonomického růstu v druhé polovině devadesátých let 20. století.

²⁴ Machonin, P. – Gatnar, L. – Tuček, M.: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988 – 1999. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2000

²⁵ Výzkum Deset let transformace v ČR uskutečnil Sociologický ústav AV ČR pod vedením Milana Tučka na konci 90. let 20. století.

Autoři se ve studii věnují například porovnání souhrnného sociálního statusu. V tabulce 10 jsou znázorněny údaje české populace za léta 1984, 1993 a 1999. Respondenti byli klasifikováni do šesti skupin na základě různých faktorů. Výsledek souhrnného sociálního statusu byl ovlivněn například kulturním (meritokratickým) statusem²⁶ a materiálně mocenským (třídním) statusem²⁷. V tabulce je zřejmý postupný nárůst souhrnného sociálního statusu během zkoumaných let. Je tedy možné říci, že mezi lety 1984 a 1999 došlo k navýšení statusové úrovně českého obyvatelstva.

Tabulka 10: Souhrnný sociální status

kategorie	1	2	3	4	5	6
1984	18,4	35,8	24,1	13,6	6,9	1,2
1993	11,9	30,6	29,4	17,6	8,3	2,2
1999	8,6	27,1	30,0	18,3	10,5	5,5

Poznámka: Údaje jsou uvedeny v procentech. Kategorie 1 označuje nejnižší úroveň souhrnného sociálního statusu, kategorie 6 označuje nejvyšší úroveň souhrnného sociálního statusu.

Zdroj: Machonin, P. – Gatnar, L. – Tuček, M.: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988 – 1999. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2000

Tématu české společnosti na přelomu tisíciletí se věnuje Milan Tuček ve své další publikaci společně s kolektivem autorů²⁸. Kniha se zabývá problematikou sociální struktury v prvním desetiletí po Sametové revoluci. Je zde položena otázka, do jaké míry je již společnost transformovaná a do jaké míry je po roce 1989 stratifikovaná. Studie je založena na výsledcích výzkumu, který byl proveden v roce 1999. Kniha se věnuje velmi podobnému tématu jako studie předchozí ve velmi podobném časovém období. Sociologický výzkum z roku 1999 měl za úkol zmapovat prvních deset let po pádu komunistického režimu v české společnosti v různých oblastech lidského života. Zdrojem v knize jsou i statistická data za roky 2000 a 2001. Kniha je rozdělena do tří částí. První část práce je věnována v největší míře přeměně politického a ekonomického systému. Sociálním nerovnostem se věnuje část druhá. V té jsou často srovnávány údaje o sociální struktuře české společnosti z let 1984, 1993 a 1999. S velmi podobnými daty pracuje Tuček již v předchozích studiích. Tato část publikace se snaží podat co nejucelenější obraz o

²⁶ Kulturně meritokratický status je založen na souladu vzdělání, složitosti práce a kulturnosti životního stylu.

²⁷ Materiálně mocenský (třídní) status je založen na souladu postavení v řízení a diferenciaci příjmů.

²⁸ Tuček, M. a kol.: Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí. Praha, SLON 2003

sociální struktury české společnosti po roce 1989, přičemž se zaměřuje na hlavní změny a trendy. Třetí část knihy se zabývá problematikou sociální mobility.

Jak již bylo řečeno, Pavel Machonin se mohl naplno vrátit do vědeckého života až po Sametové revoluci v roce 1989. Ve své další publikaci²⁹, vydané až po přelomu tisíciletí, se zaměřuje na období mezi lety 1967 a 1999. Machonin se v knize pokouší shrnout a zobecnit výsledky ze svých sociologických výzkumů. Kniha je zaměřena převážně teoreticky a empirická data jsou zde používány jen v minimální míře. Na knize je velmi zajímavé porovnávání stavu české společnosti před rokem 1989 a po něm. Autor se snaží na řadu otázek odpovídat pomocí konfrontace různých teorií, kterým se v knize také v nemalé míře věnuje.

Významnou osobností ve spojitosti s reflexí sociální stratifikace po roce 1989 je Petr Matějů. Ten společně s Klárou Vlachovou a kolektivem autorů vydal publikaci³⁰, ve které jsou interpretovány výsledky sociologického výzkumu z let 1991 – 1998. Podobně jako předchozí autoři se studie zabývá ve velké míře problematikou konzistence sociálního statusu po roce 1989. V publikaci se vychází z blízkosti témat sociální stratifikace a sociologie politiky, proto je značná část monografie věnována propojení těchto dvou témat.

Jak je již zmíněno v předchozím odstavci, je velmi zajímavé propojení témat rozvrstvení společnosti a postoje občanů v politickém spektru. Podstatná část knihy je věnována stoupající statusové konzistenci po roce 1989. O tomto jevu se již zmiňovali předchozí autoři. Matějů s Vlachovou a dalšími autory³¹ poukazují na dva hlavní důsledky, které klesající statusová inkonzistence po Sametové revoluce přinesla pro českou společnost. Prvním důsledkem je v souvislosti s narůstající konzistencí sociálního statusu posilující se vazba se subjektivním sebezařazením českých občanů na společenském žebříčku. Jinými slovy řečeno, s narůstající statusovou konzistencí lidé snadněji nacházeli své místo ve společenském žebříčku. Druhý důsledek má souvislost s volebním chováním občanů. Zvyšující se statusová konzistence po roce 1989 měla za následek ujasnění pozic českých voličů v politickém spektru. U nejvyšších vrstev jsme mohli sledovat jen minimální podporu levice a zaměření spíše na pravicovou část politického spektra, nejnižší

²⁹ Machonin, P.: Česká společnost a sociologické poznání. (Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti). Praha, ISV nakladatelství 2005

³⁰ Matějů, P. – Vlachová, K. a kol.: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998. Praha, SLON 2000

³¹ Problematice konzistence sociálního statusu se v knize věnuje společně s Petrem Matějů Martin Kreidl.

vrstvy obyvatelstva zastávaly ve spektru přesně opačný názor. Lidé z nižších vrstev volili levici téměř třikrát častěji než vrstvy nejbohatší. (Matějů, Vlachová, a kol., 2000).

Další výraznou osobností, která se po roce 1989 systematicky věnuje problematice sociální struktury, je Jiří Večerník. Jeho zásadní polistopadová publikace³² se ve srovnání s předchozími studii nezabývá jen výhradně sociální strukturou. Většina publikace se věnuje především trhu práce, vzdělání a ekonomickým nerovnostem. Právě díky rozšíření zkoumaných témat je pro tuto knihu charakteristické, že podává souhrnnou zprávu o české společnosti za prvních deset let transformace.

Osobností, která se po Sametové revoluci věnuje sociální stratifikaci téměř výhradně po teoretické stránce, je Jadwiga Šanderová. Ta přispěla jednou kapitolou do knihy, která se tématicky věnuje převážně české rodině na přelomu tisíciletí³³. V první kapitole této knihy Šanderová shrnuje v několika stránkách všechny zásadní dosavadní stratifikační výzkumy v Česku a snaží se pro ně najít teoretické zakotvení. Do knihy přispěl jednou kapitolou i již nejednou zmíněný Milan Tuček. Jde o kapitolu, ve které jsou srovnávány sociální statusy mužů a žen na počátku a na konci devadesátých let 20. století.

Jadwiga Šanderová vydala v roce 2000 také svou publikaci³⁴, kde se věnuje teoreticky sociální stratifikaci podobně jako v rámci své kapitoly v předchozí publikaci Hany Maříkové. Šanderová v této knize poskytuje základní informace o problematice sociální stratifikace. Na úvod definuje základní pojmy, které se s daným tématem pojí. Dále se věnuje nejvýznamnějším teoriím sociální stratifikace a popisuje metody a techniky sociologických výzkumů, kterými se získávají informace o jednotlivých třídách ve společnosti. Značná část knihy je věnována Karlu Marxovi a Maxu Weberovi. U těchto dvou autorů jsou rozebírány jejich třídní teorie. V neposlední řadě jsou v knize důkladně analyzována třídní schémata Erika Olina Wrighta a Johna Goldthorpa.

Přínos Jadwigy Šanderové pro sociální stratifikaci však tkví také v početných odborných člancích v časopisech a sbornících. Ve svých odborných statích se zabývala především problematikou tříd a vrstev v české společnosti devadesátých let 20. století. Šanderová se pokouší analyzovat český stratifikační systém po roce 1989. Rozděluje

³² Večerník, J.: Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998. Praha, Academia 1998

³³ Maříková, H. – Čermáková, M. – Šanderová, J. – Tuček, M.: Proměny současné české rodiny (Rodina – gender – stratifikace). Praha, SLON 2000

³⁴ Šanderová, J.: Sociální stratifikace (Problém, vybrané teorie, výzkum). Praha, nakladatelství Karolinum 2000

českou společnost na tři vrstvy, které se podle ní během devadesátých let vytváří. Na prvním místě je charakterizována vyšší třída. Do této skupiny Šanderová zařazuje elity, celebrity, velké vlastníky, špičkový management a vysoce kvalifikované odborníky. Do střední třídy jsou zařazeni živnostníci a drobní podnikatelé. Nejnižší třída je autorkou pojmenována jako dělnická. Do této třídy jsou zařazeni dělníci bez ohledu na majetkovou složku.

3.4. Reflexe sociální stratifikace po roce 2000

Pro období po přelomu tisíciletí je v české společnosti typických několik základních znaků. Tématu rozvrstvení společnosti se ve většině případů dále věnují stejní autoři, o kterých jsem se zmiňoval v předchozí kapitole. V daleko větší míře se však začala prosazovat také nová mladší generace sociologů, kteří se věnují tématu sociální stratifikace. Velkým nedostatkem prvních deseti let nového tisíciletí je absence přehledové studie, která by podávala obraz o české společnosti. Jako příklad mohu uvést společnou studii Tučka, Machonina a Gatnara nebo knihu Jiřího Večerníka. Tyto studie se pokusily o souhrnnou zprávu české společnosti z hlediska sociální struktury a mnohdy i dalších jiných témat během prvních deseti let po Sametové revoluci. Podobná kniha, která by podávala souhrnný obraz o sociální struktuře české společnosti do roku 2010, však bohužel zatím nevznikla. V období po roce 2000 se také v sociologické reflexi vyskytla témata, kterým dříve nebyla věnována velká pozornost.

Z nastupující mladší generace sociologů patří svým záběrem k nejvýraznějším Tomáš Katrňák. V roce 2005 vydal knihu³⁵, která představuje velmi podobné teoretické uvedení do problematiky sociální stratifikace jako v případě práce Jadwigy Šanderové. Jsou tu analyzovány třídní teorie sociologických klasiků Marxe a Webera, prostor je věnován také třídním schémátům Wrighta a Goldthorpa. V neposlední řadě se kniha věnuje také tématu sociální mobility. Na tu je zde pohlíženo převážně z hlediska historického a metodologického. Autor v knize odpovídá také na otázku, proč vlastně k sociální mobilitě v dnešní společnosti dochází.

³⁵ Katrňák, T.: Třídní analýza a sociální mobilita. Brno, CDK 2005

Později se Katrňák věnuje v další studii³⁶ problematice homogamie³⁷ manželských párů. V této knize autor v souvislosti s tématem homogamie analyzuje tradiční a moderní společnost. V knize je zároveň zodpovězena otázka očekávaného vývoje české společnosti v souvislosti s problematikou homogamie do nejbližších let. Na základě pravidla homogamie by se předpokládalo, že ekonomicky, sociálně nebo kulturně vysoce postavení lidé si budou své protějšky vybírat v dané oblasti opět ve vysokých kruzích. Zkoumání homogamie nebo heterogamie³⁸ má pro společnost velký význam. *„Uchopení sňatků pomocí konceptu homogamie má významné sociologické implikace. Homogamie nebo heterogamie totiž neznamená pouze popis uzavřených sňatků z hlediska stejnosti či různosti sociálních charakteristik partnerů, ale odkazuje k sociálním fenoménům, které v určitém slova smyslu souvisejí s reprodukcí společnosti – s přetrváváním nebo změnou sociální struktury z jedné generace na druhou.“* (Katrňák 2008, s. 28).

Ze všech typů homogamií má k problematice sociální struktury asi nejbliže homogamie statusová. Tento typ homogamie souvisí se sňatky, které jsou uzavírány mezi muži a ženami na základě třídního postavení jejich rodičů. Takové druhy sňatků, které jsou uzavírány na základě sociálního původu, jsou spíše typické pro tradiční společnosti. V takových společnostech můžeme říci, že je statusová homogamie vysoká. Pro moderní společnost je naopak charakteristické uzavírat sňatky bez ohledu na sociální původ rodičů obou partnerů. Takové pravidlo nese označení nízká statusová homogamie.

Další autorkou, jejíž tvorba souvisí s reflexí sociální stratifikace během posledních let, je Natalie Simonová. Tato autorka spolupracuje úspěšně již několik let právě s Tomášem Katrňákem. Předmětem jejího zájmu jsou převážně výzkumy vzdělanostních nerovností a vývoj vzdělanostní mobility v České republice. Simonová publikuje v různých odborných časopisech a je také autorkou několika kapitol v odborných monografiích týkajících se tématu vzdělanostních nerovností. V jednom z několika článků publikovaných v Sociologickém časopise poukazuje na nárůst podílu osob, kteří dosáhli vyššího vzdělání než jejich rodiče. Tento trend můžeme sledovat během celého dvacátého století. Simonová poukazuje pouze na pozastavení tohoto trendu u mužské populace po Sametové revoluci.

³⁶ Katrňák, T.: Spříznění volbou? (Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice). Praha, Sociologické nakladatelství 2008

³⁷ Pravidlo homogamie popisuje jedince, kteří si partnera k sňatku nehledají náhodně, ale vybírají si ho na základě podobnosti sociálních charakteristik.

³⁸ Heterogamie označuje sociální rozdílnost manželů.

Zpomalení nárůstu osob s vyšším vzděláním než jaké měli jejich rodiče lze také sledovat v období 1969 – 1989.

Výzkumu sociálních nerovností se věnuje také Jiří Šafr. Společně s Ondřejem Špačkem se zabývají problematikou volného času v souvislosti se sociálním postavením českých občanů. Tento jejich odborný text tvoří jednu kapitolu v knize, která vyšla v roce 2010³⁹ a zabývá se zajímavými otázkami nabízejícími se v souvislosti s českou společností.

Šafr spolu se Špačkem poukazují na proměnu životního stylu po roce 1989. Jedna skupina lidí se z různých důvodů začala ještě ve větší míře věnovat svému zaměstnání, druhá skupina lidí pro změnu využila různých možností trávení volného času. Paleta variant, jak volný čas po roce 1989 využít, se skutečně rozšiřovala a nabízela spoustu různých činností. (Šafr, Špaček, 2010)

Oba autoři se zmiňují o představě společenského žebříčku, která se mezi lidmi vyskytuje. Šafr se Špačkem používají k určení sociálního statusu jednotlivců socioekonomický status povolání ISEI. Tento index ukazuje, jak jednotlivá zaměstnání zajišťují zhodnocení vzdělání na trhu práce. Čím má tento index vyšší hodnotu, tím značí vyšší zhodnocení vzdělání na pracovním trhu. V současné době nabývá index ISEI hodnot od 16 do 90. V tabulce 11 jsou uvedena jednotlivá povolání, která jsou zařazena do čtyřech společenských vrstev a u kterých je zároveň uvedena přibližná hodnota indexu ISEI. S nejvyššími hodnotami je spojena profese lékaře, soudce nebo vědce naopak nejnižších hodnot indexu ISEI dosahují skladníci, dělníci nebo uklízeči.

Tabulka 11: Jednotlivá povolání a přibližná hodnota indexu ISEI

ISEI	Vrstvy	Příklady povolání	Podíl v populaci
60 – 90	nejvyšší	lékař, architekt, učitel, vědec, soudce	8,3%
50 – 59	vyšší střední	úředník, prodejce, technik, účetní	19,5%
30 – 49	nižší střední	prodavač, řemeslník, číšník, řidič	45,6%
16 – 29	nejnižší	skladník, dělník, uklízeč	26,5%

Poznámka: Data jsou z roku 2007.

Zdroj: Maříková, H. – Kostecký, T. – Lebeda, T. – Škodová, M.: Jaká je naše společnost? Otázky, které si často klademe. Praha, SLON 2010

³⁹ Maříková, H. – Kostecký, T. – Lebeda, T. – Škodová, M.: Jaká je naše společnost? Otázky, které si často klademe. Praha, SLON 2010

Dále se Šafř se Špačkem věnují způsobům trávení volného času v jednotlivých společenských vrstvách. Autoři tvrdí, že existují takové činnosti, které jsou oblíbenější mezi lidmi s vyšším sociálním postavením. Mezi takové činnosti patří například návštěva koncertu vážné hudby, návštěva muzea nebo galerie. Na druhé straně však existují činnosti, které mají více v oblibě lidé s nižším sociálním postavením. Do této skupiny můžeme zařadit například sledování populárních českých seriálů a latinskoamerických telenovel. Lidé z vyšších vrstev upřednostňují zajít si na dobrou večeři s přáteli, naopak pro lidi s nižším sociálním postavením je charakteristická návštěva hospody. Údaje o oblibě jednotlivých činností můžeme vidět v tabulce 12. Zajímavou pozici ve výčtu činností má obliba české country hudby. Míra oblíbenosti této činnosti totiž není určena sociálním postavením, ale v první řadě jde o generační záležitost. Špaček se Šafřem se také analýzou jednotlivých činností zabývají z hlediska pohlaví. Snaží se zjistit, které činnosti jsou spíše typičtější pro ženy a které pro muže. V porovnání s Pavlem Machoninem vychází Šafř se Špačkem z mnohem kvalitnějších a modernějších zdrojů. V těchto novějších výzkumech již byly narozdíl od Machoninova výzkumu odděleny kategorie mužů a žen, proto měli Špaček se Šafřem možnost porovnání obou pohlaví z různých hledisek v souvislosti s trávením volného času.

Tabulka 12: Obliba jednotlivých činností na základě sociálního postavení

činnost	sociální postavení			
	nejnižší	nižší	střední	vysoké
televize – sledování sportu	55	64	55	72
televize – sledování telenovel	46	25	23	8
televize – současné české seriály	73	63	59	53
hrát na výherních automatech	8	8	4	1
zajít s přáteli na dobrou večeři	41	60	70	75
zajít do hospody, být stálý host	26	25	13	8
navštívit muzeum či výstavu	12	23	41	53
poslouchat českou country hudbu	51	49	55	36
poslouchat vážnou hudbu	13	17	35	52

Poznámka: Údaje jsou uvedeny v procentech. Data jsou z roku 2007.

Zdroj: Maříková, H. – Kostecký, T. – Lebeda, T. – Škodová, M.: Jaká je naše společnost? Otázky, které si často klademe. Praha, SLON 2010

Významnou prací, která získala literární Cenu Boženy Němcové⁴⁰ za rok 2011, je kniha *Tři sociální světy* od Jana Kellera⁴¹. Práce se zabývá sociální strukturou postindustriální společnosti, která v posledních letech doznává určitých změn. O zvyšování sociálních nerovností po roce 1989 jsem se již nejednou zmiňoval v souvislosti s provedenými výzkumy. Keller však upozorňuje na fakt, že společnost přechází postupem času od pouhé sociální nerovnosti mezi nízkými a vysokými vrstvami k naprosté nesouměřitelnosti. Autor se snaží zjistit a vysvětlit příčiny, který tento proces způsobují. Značná část publikace je věnována každé ze tří současných sociálních vrstev. Nejprve se autor věnuje světu elit, následuje téma středních vrstev a další kapitola je věnována třídě deklasovaných.

⁴⁰ Cena Boženy Němcové je udělována za dílo, které významným způsobem přispělo k rozvoji české literatury a společnosti.

⁴¹ Keller, J.: *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha, SLON 2010

Závěr

Cílem této práce bylo pokusit se zmapovat a shrnout, kdo se v české historii věnoval problematice sociální stratifikace. Převážně jsem se snažil zaměřit na období po roce 1989. V historii jsem se vrátil ještě několik století před vznik sociologie jako vědy. Zde jsem zmínil několik mezníků, které byly v nějakém ohledu podstatné pro sociální skladbu českých zemí.

Zkoumání sociální stratifikace během vlády komunistického režimu v Československu jsem věnoval podstatnou část práce. V období mezi lety 1948 a 1989 byla velká většina sociologických výzkumů a následně i vydaných publikací komunistickým režimem v nějaké míře ovlivněna. Velký vliv měl minulý režim například na dílo Františka Charváta, v menší míře byla dobově podmíněna i tvorba Jaroslava Klofáče. Jedinečnou pozici mezi všemi sociology během minulého režimu má postava Pavla Machonina. Tento nedávno zesnulý sociolog provedl velký stratifikační výzkum v roce 1967. Machoninův sociologický výzkum byl zaměřen pouze na muže, přesto však přinesl spoustu poznatků, které jsou ve vědě dodnes užitečné. Jeho přínos pro dnešní sociologii je ještě podmíněn tím faktem, že Machoninovo šetření bylo zcela očištěno od ideových vlivů. V tomto ohledu byla osobnost Pavla Machonina a jeho díla naprosto ojedinělá. Právě nepodmíněnost Machoninových šetření komunistickým režimem ho však stála po roce 1969 místo ve vědeckém životě, neboť byl komunisty velmi pronásledován a bylo mu znemožněno dále publikovat. Do vědeckého světa sociologie se Pavel Machonin mohl vrátit až po roce 1989.

Převážná část této práce byla věnována období po roce 1989 v souvislosti se sociální strukturou českého obyvatelstva. Pro českou společnost v této době je charakteristické rozevírání nůžek, tedy zvyšování sociálních nerovností mezi nejchudšími a nejbohatšími vrstvami obyvatelstva. Druhým charakteristickým znakem je zvyšování konzistence sociálního statusu na začátku devadesátých let 20. století. Na konci devadesátých let se však nárůst statusové konzistence zpomaloval. Těmto významným charakteristikám polistopadové společnosti se stejně tak jako dalším důležitým tématům věnuje ve velké míře Milan Tuček. Po roce 1989 byla velmi významná spolupráce Milana Tučka s již zmíněným Pavlem Machoninem. Kromě těchto dvou autorů se zásadním

tématům sociální struktury po Sametové revoluci věnuje také Petr Matějů. Na nebezpečí rozevírání nůžek až k naprosto nesouměřitelným hodnotám upozorňuje ve své publikaci Jan Keller.

Po Sametové revoluci se v rámci sociální struktury objevilo spousta nových témat a problematik, kterým se dříve sociologie nevěnovala. Zároveň vznikla řada nových pojmů, které bylo potřeba důkladně prozkoumat. Pro sociology se tak otevíralo spousta nových možností, čím se z hlediska sociální stratifikace zabývat. Za velký nedostatek české sociologie lze považovat absenci knihy, která by dokumentovala druhé desetiletí po Sametové revoluci v České republice z hlediska sociální struktury. Podobné práce vyšly v souvislosti s prvním desetiletím po roce 1989. První takovou knihou je práce Jiřího Večerníka, která mapuje prvních deset let české transformace. Tato publikace se zaměřuje převážně na ekonomickou složku života člověka a na vzdělanostní úroveň, ale jsou v ní zahrnuty také sociální nerovnosti. Druhou knihou mapující první desetiletí po Sametové revoluci je společná studie autorů Tučka, Machonina a Gatnara, jejíž značnou část tvoří tabulky a grafy z výzkumů. Tato studie shrnuje prvních deset let přechodu od komunistické k demokratické společnosti v České republice z hlediska sociální struktury. Podobná kniha, která by dokumentovala sociální strukturu České republiky v období mezi léty 2000 a 2010 však bohužel v české sociologii chybí.

Zdroje

- [1] Šanderová, J.: Sociální stratifikace (Problém, vybrané teorie, výzkum). Praha, nakladatelství Karolinum 2000
- [2] Keller, J.: Úvod do sociologie. Praha, SLON 2008
- [3] Jandourek, J.: Sociologický slovník. Praha, Portál 2001
- [4] Machonin, P.: Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968. Praha, Karolinum 1992
- [5] Klofáč, J.: Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945 – 1980. Stockholm, Index 1985
- [6] Charvát, F.: Sociální struktura a ČSSR a její vývoj v 60. letech. Praha, Academia 1972
- [7] Machačová, J. – Matějček, J.: Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914. Praha, nakladatelství Karolinum 2010
- [8] Vaníček, V. – Čornej, P. – Čornejová, I. – Rada, I.: Dějiny zemí Koruny české I. Praha, Paseka 1993
- [9] Průcha, V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. I. díl období 1918 – 1945. Brno, Doplněk 2004
- [10] Machonin, P. a kol.: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava, EPOCHA 1969
- [11] Machonin, P. – Tuček, M. a kol.: Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury. Praha, SLON 1996
- [12] Večerník, J.: Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998. Praha, Academia 1998
- [13] Maříková, H.: Proměny současné české rodiny (Rodina – gender – stratifikace). Praha, Sociologické nakladatelství 2000
- [14] Matějů, P. – Vlachová, K. a kol.: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998. Praha, SLON 2000
- [15] Tuček, M. a kol.: Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí. Praha, SLON 2003

- [16] Machonin, P.: Česká společnost a sociologické poznání. Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti. Praha, ISV nakladatelství 2005
- [17] Katrňák, T.: Třídní analýza a sociální mobilita. Brno, CDK 2005
- [18] Katrňák, T.: Spříznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice. Praha, SLON 2008
- [19] Maříková, H. – Kostelecký, T. – Lebeda, T. – Škodová, M. (eds): Jaká je naše společnost? Otázky, které si často klademe. Praha, SLON 2010
- [20] Keller, J.: Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti. Praha, SLON 2010
- [21] *Český statistický úřad* [online]. 12.11. 2007 [cit. 2011-07-26]. Historie sčítání lidu na území České republiky. Dostupné z WWW: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/historie_scitani_lidu_na_uzemi_ceske_republiky_i
- [22] ŠANDEROVÁ, Jadwiga . Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti : Čtyři obecné hypotézy. *Sociologický časopis* [online]. 1999, 1, [cit. 2011-08-08]. Dostupný z WWW: http://sreview.soc.cas.cz/uploads/42d71c6f0efc7fe0636c444ded3a1380e53476ec_214_017SANDE.pdf
- [23] SIMONOVÁ, Natalie. Proměny v mezigeneračním přenosu dosaženého vzdělání v České republice v historické perspektivě. *Sociologický časopis* [online]. 2009, 2, [cit. 2011-08-08]. Dostupný z WWW: http://sreview.soc.cas.cz/uploads/30e38613c2d0b21e9a72cf98380b158f2035b8c5_Simonova2009-2.pdf
- [24] *Sociologický ústav AV ČR* [online]. 2005 [cit. 2011-08-08]. Lidé. Dostupné z WWW: <http://www.soc.cas.cz/people/cz/5/Lide.html>
- [25] *Paměť národa* [online]. c2011 [cit. 2011-07-26]. 30. 5. 1945 - 29. 10. 1946 - Odsun Němců z ČSR. Dostupné z WWW: http://www.pametnaroda.cz/anniversary/detail/id/32/page/2?locale=cs_CZ
- [26] *Knihovna Akademie věd České republiky* [online]. 2009 [cit. 2011-07-26]. Kdo byl Pavel Machonin. Dostupné z WWW: <http://dlib.lib.cas.cz/4074/>